

УДК 94 (477)

Ю. І. ОЗЕРСЬКИЙ, канд. іст. наук, доцент НТУ «ХП»

НАРОДНІ ФОРМУВАННЯ НА ТЕРИТОРІЇ УКРАЇНИ У ПОЧАТКОВИЙ ПЕРІОД ВЕЛИКОЇ ВІТЧИЗНЯНОЇ ВІЙНИ (1941-1942 рр.)

Вивчення історії початкового періоду Великої Вітчизняної війни, участі народних формувань у обороні своєї Вітчизни ілюструє багатомірний спектр її подій. Простежено процес формування винищувальних батальйонів і народного ополчення в найбільших містах України, їхню організаційну структуру, матеріально-технічне забезпечення, озброєння, чисельний склад. Виявлено ряд недоліків у процесі організації добровільних збройних формувань.

Studying of the history of the initial period of the Great Patriotic war, taking part of the people's formations in defense of the native land causes various judgments as to its events nowadays. The process of forming of punitive battalions and people's formations in large cities of Ukraine, their structure and organization, material-technical securing, armament, numerical strength was observed. A number of weak points in the process of organizing of voluntary formations were revealed.

Більше шести десятиріч минуло з моменту закінчення Великої Вітчизняної війни. Змінилися покоління, політичний режим, але інтерес до історії цього періоду не слабне. Війна справила надзвичайно потужний вплив на українське суспільство. Її відлуння й досі яскраво проявляється на рівні існування колективних стереотипів масової свідомості українського суспільства. Тому так важливо мати об'єктивне дослідження як трагічних, так і водночас героїчних сторінок історії України, яке дозволить створити багатомірний спектр подій Великої Вітчизняної війни. Випробування цієї війни залишаються прикладом самовідданості, героїзму, самопожертви радянського народу в боротьбі з гітлерівськими загарбниками. Невдачі радянських військ на початку війни зумовили потребу залучення широких верств населення для боротьби з ворогом. У справедливій визвольній війні брали участь робітники, селяни, інтелігенція, молодь і похилого віку люди, жінки й чоловіки. Їхнє прагнення захистити свою Батьківщину мало найрізноманітніші форми.

Дана стаття присвячена дослідженню процесу формування й підготовки винищувальних батальйонів і народного ополчення на території України в початковий період Великої Вітчизняної війни. Вивчення історії цього періоду війни, участі широких мас трудящих в обороні своєї Вітчизни є нагальною проблемою, оскільки ще й до нинішнього часу не має комплексного дослідження участі добровільних народних формувань, їхнього комплектування, озброєння, навчання й бойового застосування в боротьбі проти гітлерівських загарбників.

Радянську історичну літературу з теми дослідження можна систематизувати в трьох напрямках: 1) Завгальна література й великі колективні праці з історії Вітчизняної війни, де міститься цікавий, але здебільшого розрізнений матеріал з вказаної теми [19]. 2) Другу групу літератури складають праці, в яких проблема створення добровільних народних формувань розглядається в масштабах республіки [20]. 3) Третю групу літератури складають твори з історії областей, міст і сіл України доби війни [21].

У період незалежної України серед досліджень про початковий період війни і його вплив на подальший розвиток військових подій, про рух добровільних народних збройних формувань слід назвати праці В. Ю. Короля, О. Ф. Мінгазутдінова, Л. С. Герасименко, В. І. Кучера, які розкривають причини поразок Червоної Армії в оборонних боях та показують роль народних добровільних формувань у обороні Києва [22].

Основу для написання даної статті склали матеріали Харківського, Полтавського, Запорізького, Луганського та інших державних архівів, які дали

можливість глибше висвітлити процес створення й військової підготовки добровільних народних формувань на території України в початковий період Великої Вітчизняної війни.

Готуючись до війни з СРСР, гітлерівська Німеччина сподівалась дезорганізувати радянський тил шляхом заслання на його територію шпигунів, диверсантів, провокаторів, які б здійснювали диверсії, проводили розвідку й розповсюджували б плітки.

З метою організації боротьби з ворожою агентурою 24 червня 1941 року Політбюро ЦК ВКП(б) прийняло постанову про заходи щодо боротьби з парашутними десантами, диверсантами противника в прифронтових районах. У всіх регіонах України в зв'язку із цим почали створюватись винищувальні батальйони і групи, що сприяли їхньої боротьбі. Загальне керівництво винищувальними батальйонами здійснював Центральний штаб, створений при НКВС СРСР. Утворювались винищувальні батальйони переважно із представників партійного, державного й комсомольського активу (до 80–90% від усієї чисельності батальйонів), які не підлягали мобілізації до лав Радянської армії. Підготовкою членів винищувальних батальйонів займалися спеціальні штаби при відділах і управліннях НКВС районів, областей, республік. До батальйону входило від 70 до 500 осіб, які поділялись за військовим зразком на взводи й роти.

Уперше винищувальні батальйони були створені в прифронтових областях України. У Львівській, Рівненській, Дрогобицькій і Тернопільській областях уже в перший день війни були створені такі батальйони. Про це свідчать політдонесення Південно-Західного фронту Головному управлінню політичної пропаганди Червоної армії 23 червня 1941 року [14, с.19].

Винищувальні батальйони, як правило, створювались у кожному міському й сільському районах. На озброєнні вони мали гвинтівки, кулемети, пістолети й гранати. Так, наприклад, у 44 винищувальних батальйонах, сформованих у Полтавській області загальною чисельністю 8657 осіб, на озброєнні були 141 кулемет, 3306 гвинтівок, 3361 рушниця, 125 пістолетів, 1100 гранат [7, с.14, 15, 38].

У 36 батальйонах Ворошиловградської області нараховувалось 2797 осіб, які мали на озброєнні 1627 гвинтівок, 37 кулеметів, 81 пістолет, 938 гранат, 4273 пляшки з горючою сумішшю [2, ф. 1, оп. 14, спр. 151, арк. 1–6].

Бійців винищувальних батальйонів навчали прицільно стріляти з гвинтівки й кулемета, вести бій багнетами, кидати ручні гранати та підпалювати танки пляшками з горючою сумішшю. Вивчалась організація патрулювання в населеному пункті, тактика бою з парашутним десантом, надання допомоги органам міліції в боротьбі зі злочинцями [5, ф.15, оп. 6, спр. 1694, арк. 379–380].

На початку липня 1942 року винищувальні батальйони з'явилися і у Запорізькій і Кримській областях. Активно діяли по створенню винищувальних

батальйонів партійні організації колгоспів і радгоспів республіки. Наприклад, у с. Августинівка Велико-Хортицького району Запорізької області такий батальйон очолив комсорг М.М.Курта [3, ф.Р-1675, оп. 1, спр. 9, арк. 9], а у с. Скелька Василівського району командував винищувальним батальйоном комуніст Я. Новак [там же, спр. 8, арк. 17]. У винищувальних батальйонах Сумської, Миколаївської і Кримської областей, які діяли у сільській місцевості за підрахунками автора знаходилось до 19 тис. чоловік [1, ф. 17, оп. 8, спр. 100, арк. 5]. Всього ж у початковий період війни на території України діяло 657 винищувальних батальйонів, які пізніше ввійшли до складу Червоної армії. Тільки у 8 областях України – Київській, Житомирській, Кам'янець-Подільській, Одеській, Миколаївській, Дніпропетровській Чернігівській і Харківській до 20 липня 1941 року із винищувальних батальйонів до діючої армії ввійшли близько 23 тис. чоловік [2, ф. 62, оп. 3, спр. 17, арк. 21].

Багато винищувальних батальйонів після виконання своїх завдань ввійшли до складу Червоної армії.

Однією з найпоширеніших форм участі трудящих у збройному захисті своєї Батьківщини від німецько-фашистських загарбників у початковий період війни було народне ополчення, яке формувалось із тисяч добровольців – осіб, які не могли потрапити в діючу армію за призовом. Народне ополчення – це студенти, пенсіонери, робітники, службовці, колгоспники, домогосподарки, які протидіяли дезорганізації радянського тилу, забезпечували побудову оборонних споруд і навіть безпосередню збройну оборону міст і сіл України від гітлерівців. Ініціатива його створення належала партійній організації Ленінграда. В Україні народне ополчення почало створюватись після звернення ЦК КП(б) України 6 липня 1941 року до трудящих України. Після цього проводилася значна роз'яснювальна робота агітаторів і лекторів, збори членів партійних і комсомольських організацій [11, 1941, 4, 5, 20 липня]. Агітаційна робота дала значні результати. За уточненими даними в 13 областях України: Ворошиловградській, Дніпропетровській, Запорізькій, Київській, Кіровоградській, Миколаївській, Одеській, Полтавській, Сумській, Сталінській, Харківській, Херсонській, Чернігівській в народне ополчення виявили бажання вступити 1 млн. 340 тис. добровольців, з них до його лав було прийнято біля 700 тис. осіб, які утворили 20 дивізій і 60 окремих полків [12, с. 314].

Боездатність народного ополчення забезпечувалась військовою підготовкою особового складу народних формувань республіки. На початку формування народного ополчення до організації його військового навчання єдиних вимог не існувало. Це пояснювалось надзвичайно коротким часом утворення народного ополчення, відсутністю рекомендацій із центру. Тільки до середини липня 1941 року на основі узгодження пропозицій обкомів партії та Військової ради Південно-Західного напрямку було сформована програма початкової військової підготовки народного ополчення. Так, 14 липня 1941 року на

засідання бюро Харківського міського партії була затверджена програма військової підготовки народних ополченців, розрахована на сто годин навчального часу. Вона включала: тактичну підготовку (50 год.), стрілецьку (16 год.), інженерну (10 год.), хімічну (4 год.), стройову (4 год.) і фізичну підготовку (6 год.) [6, ф. 69, оп. 1, спр. 410, арк. 191–199].

Керівництво народним ополченням здійснювали перші керівники партійних організацій областей, районів, великих підприємств.

Переважає більшість ополченців навчалася без відриву від виробництва щоденно по 2 години, а у випадку підготовки за рахунок робочого часу по 10–12 годин на день. Ополченці вивчали правила заряджання й розряджання гвинтівки і кулемета, стрільбу з них; вивчали будову гранат і кидання їх у ціль, правила перебігань, переповзань, підняття в атаку; виривання індивідуальних щілин, ходів сполучення, протитанкових ровів [2, ф. 1, оп. 14, спр. 8, арк. 42.]. Більшість частин народного ополчення регулярно 5 разів на тиждень проводили військові заняття в підрозділах і 2 дні відводилось на командирські навчання. Якість бойової підготовки ополченців перевірялись, як правило, у процесі одно-чи дводенних воснізованих походів [10, 1941, 11 вересня]. Так, наприклад, командування військових з'єднань, які формувались з ополченців Донбасу підкреслювало, що всі шахтарі ополченці, які прибули до 383-ї стрілецької дивізії, уже через кілька днів успішно виконували вправи стрільби із гвинтівки, причому 80 % з них виконували ці завдання на «добре» і «відмінно».

Ополчення Севастополя навчалася по 3 години щоденно тричі на тиждень, вивчаючи військові статuti, матеріальну частину зброї, основи протиповітряної й протихімічної оборони, які організовувались безпосередньо на підприємствах й установах. Але військова підготовка часто проводилася людьми, які і самі слабо орієнтувались у військових питаннях; для ополченців не хватало зброї, одягу [13, с. 45–46.].

Недоліки підготовки народного ополчення розглядалися на засіданнях бюро міських партій, де визначалися шляхи їхнього усунення. Так, бюро Запорізького міського партії прийняло рішення про створення штабів для керівництва військовою підготовкою народного ополчення [3, ф. 236, оп. 19, спр. 4, арк. 106].

Бюро Харківського міського партії 23 серпня 1941 року звертало увагу на підвищення якості підготовки розвідників, винищувачів танків. Вимагалось, щоб заняття з бойової підготовки проводились переважно на місцевості з формуванням навичок багнетного бою, кидання гранат, самообкопування й бою з танками. Особлива увага приділялась підготовці командирів [6, ф. 69, оп. 1, спр. 411, арк. 54]. Тільки за липень-жовтень 1941 року у підрозділах Харківського ополчення пройшли бойову підготовку 35 тис. чоловік, а 1400

командирів і політпрацівників отримали необхідну практичну підготовку [17, с. 111].

Організація бойової підготовки особового складу київського й одеського ополчення мала свої особливості. Керівники цих ополчень мали обмаль часу для військової підготовки народних формувань, оскільки на підступах до Києва й Одеси шли жорстокі бої. Тому тут головна увага приділялась вивченню матеріальної частини стрілецької зброї, вогневої підготовки та тактики дії невеликих підрозділів [4, ф. 4, оп. 2, спр. 8, арк. 25].

Особливо велика увага приділялась військовому навчанню частин народного ополчення при їх безпосередній підготовці до бою, коли вони брали участь у боях на відведених їм ділянках оборони. Таким підрозділом за вказівкою Військової ради Південно-Західного напрямку від 23 липня 1941 року військово командування давало відповідні бойові накази, до виконання яких повинні були бути готовими ополченці. Безпосередню бойову підготовку народного ополчення Києва й Одеси здійснювали військові частини, відповідно під Києвом командування 3-ої дивізії протиповітряної підготовки й під Одесою 136-ий запасний полк приморської армії [16, с. 216, 252].

З початку серпня 1941 року в багатьох областях України розгорнулася підготовка винищувачів танків. Тільки в Києві, Харкові, Сталіно й Ворошиловграді таким навчанням було охоплено біля 12 тис. осіб. У загони винищувачів танків відбирали фізично сильних юнаків і дівчат, які навчались протягом 50-годинної програми. При цьому найбільша увага приділялась вивченню слабких місць ворожих танків, вивченню будови гранат та їхнього кидання у ціль [6, ф. Р-5061, об. 1, спр. 1, арк. 4–5].

Певну допомогу командирам підрозділів народного ополчення в організації й проведенні занять надавала преса. Так, наприклад, з метою ознайомлення командирів із методами застосування різноманітних видів зброї в сучасному бою республіканська газета «Комуніст» публікувала такі статті, як «Ручний кулемет і його роль у бою», «Ручна граната і її роль у бою», «Як викопати окоп під час бою» та інші [8, 1941, 28 вересня, 10 жовтня, 14 жовтня]. Подібні навчальні статті часто публікували багатотиражки великих підприємств республіки: Запорізького алюмінієвого заводу, Харківського заводу «Серп і молот», ХТЗ і інші [9, 1941, 27 липня].

Бойова підготовка ополченців поєднувалась з інженерно-саперними роботами при побудові оборонних ліній. Так, ополченці Києва побудували три лінії оборони, біля 30 км протитанкових ровів, 15 ескарпів і замінували більше 15 км ділянок. Було споруджено 750 дотів і дзотів. Харківські ополченці будували оборонні укріплення в районі Богодухова, Золочева й м. Харкова. Вони вирили 15 км протитанкових ровів і побудували 1200 м прихованих оборонних укріплень (15, с.63–87).

Винищувальні батальйони і народне ополчення були сформовані і у Харкові, зокрема, у ХХТІ, ХЕТІ, ХММІ, які склали пізніше основу сучасного НТУ «ХП». До їхнього складу добровільно вступали вчені, інженери, службовці і студенти. Виконуючи свої повсякденні обов'язки, вони щоденно проходили військову підготовку. «У студентів зараз канікули, – писала в той, час обласна газета «Соціалістична Харківщина», – але не дивлячись на це Харківський хіміко-технологічний інститут живе напруженим життям. Щоденно с 7 до 9 години підрозділи винищувальних батальйонів і народного ополчення займаються військовою підготовкою, а з 17 години навчаються групи самооборони.

До 5 липня 1941 року в батальйонах народного ополчення інститутів нарахувались тисячі людей. Так, у батальйон ХХТІ вступило 480 чоловік, ХЕТІ – 150 чоловік, очолювали їх Ю. М. Волобуєв, І. М. Ковтун, А. П. Сукачов, П. Д. Тарасенко, І. С. Рогачов та інші [18, с. 93, 92].

Восени 1941 року на основі народного добровільного ополчення ХММІ, ХХТІ, ХЕТІ й інших вищих навчальних закладів і шкіл міста Харкова був сформований комуністичний батальйон, який пізніше приймав участь в обороні Москви й злився з 1287 стрілецьким полком 110 стрілецької дивізії.

Таким чином, у результаті воєнно-організаційної роботи партійних, державних організацій і військового командування Південно-Західного напрямку, напружених зусиль командирів добровільні народні формування за короткий час початкового періоду Великої Вітчизняної війни перетворилися на бойові колективи, а потім і у військові підрозділи, які вирішували складні бойові завдання. Народні формування відігравали значну роль в укріпленні прифронтового тилу й у поповненні військ регулярної армії резервами. Але ця допомога діючій армії могла б бути більш значущою, якби своєчасно вирішувалася проблема озброєння й матеріально-технічного забезпечення, надавалась би більш якісна військова підготовка добровільних народних формувань.

Список літератури: 1. Центральний державний архів соціально-політичної історії Росії. 2. Центральний державний архів громадських об'єднань України. 3. Державний архів Запорізької області. 4. Державний архів Київської області. 5. Державний архів Полтавської області. 6. Державний архів Харківської області. 7. Полтавщина у Великій Вітчизняній війні Радянського союзу /1941–1945 рр./Зб. док. мат. – К., 1977. 8. Комуніст. Орган ЦК і Київського обкому КП(б)У 1941, 28 вересня, 10 жовтня, 14 жовтня. 9. Соціалістична Харківщина: Орган Харк. обкому і МК КП(б) України, облвиконкому і міськ. Ради депутатів трудящих. 10. Советская Украина: Орган ЦК и Киев. КП(б) Украины. 11. Красное Знамя: Орган Харьк. обкома ГК КП Украины, обл. и гор. Советов. 12. Великая Отечественная война Советского Союза 1941–1945 г.г. Краткий научно-популярный очерк. Под ред. П.А.Жилина. – М.: Воениздат, 1973. – 638 с. 13. Борисов Б. А. Подвиг Севастополя /1941–1942/. – Симферополь: Крым, 1970. – 320 с. 14. Буцько М. О. і Кириченко С. М. Воєнно-організаторська діяльність Компартії України у перші роки Великої Вітчизняної війни. – К.: Політвидав. України, 1969. – 130 с. 15. В боях за Харьковщину. Воспоминания участников Великой Отечественной войны. Под ред. С. З. Голикова. 4-е изд. испр. и доп. – Х.: Прапор, 1978. – 528 с. 16. Колесник А. Д. Народное ополчение городов-героев. – М.: Наука, 1974. – 367 с.

17. Онищенко В. К. Старовойт М. І. Харківські ополченці (1941 рік). Укр. іст. журнал. – 1969. – № 2. – С.12–19. 18. Харьковский политехнический институт /1885–1925/ История развития. – Х.: Вища школа, 1985. – 223 с. 19. История Великой Отечественной войны Советского Союза 1941–1945 гг. В 6-ти томах. Т. 2. – М.: Воениздат, 1961 – 681 с.; Украинская ССР в Великой Отечественной войне Советского союза 1941–1945 гг. Т. 1. – К.: Политиздат Украины, 1975. – 544 с. та ін. 20. Суприненко Н. И. Украина в Великой Отечественной войне Советского Союза. – К.: Облиздат, 1956. – 484 с.; Балковий М. П. Народне ополчення Радянської України. К.: Вид-во АН УРСР, 1961. – 230 с.; Бубина К. К. Радянська Україна в Великій Вітчизняній війні 1941-1945 рр. – К.: Знання, 1967. – 48 с.; Коваль М. В. Борьба населения Украины против фашистского рабства. – К.: Наук. думка, 1979. – 135 с. та ін. 21. Історія міст, сіл Української РСР в 26-ті томах. – Київ, - К.: АН УССР, 1968. – 586 с.; История городов и сел Украинской ССР в 26-ти томах. – К.: АН УССР, 1976. – 722 с. та ін. 22. Король В. Ю. Трагедія 1941 року // Военная история. – 2002. – № 3–4. – С. 21–33.; Мінгазутдинов О. Ф. Йшла війна народная. // Історичний журнал. – К., 2004. – № 10, 11. – С. 11–19.; Герасименко Л. С. Народні ополченці Києва під час першої спроби німців прорватись у місто (липень 1941 року) // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. – К., 2004. – № 71–72. — С. 1–16.; Кучер В. І. Початок Великої Вітчизняної війни: погляд із сьогодення. // Історичний журнал. – К., 2006. – № 3. – С. 17–25.; Герасименко Л. С. Народне ополчення та винищувальні батальйони в обороні міста Києва (1941 р.). Автореф... канд. іст. наук. – К., 2006. – 19 с.